

TA'LIM JARAYONIDA SHAXSNING INTELLEKTUAL FAOLLIGINIOSHIRISHDA TANQIDIY TAHLILNING O'RNI

Adizova Madinabonu Mirjonovna

magistr

Osiyo Xalqaro Universiteti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18719391>

Annotatsiya: Mazkur tezisda ta'lim jarayonida shaxsning intellektual faolligini rivojlantirishda tanqidiy tahlilning o'rni ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Tanqidiy fikrlash va tahliliy yondashuvning o'quvchilarning mustaqil tafakkuri, muammoli vaziyatlarni hal etish qobiliyati hamda metakognitiv ko'nikmalarini shakllantirishdagi ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqotda zamonaviy pedagogik yondashuvlar, xususan, konstruktivizm, Bloom taksonomiyasi va faol o'qitish metodlarining samaradorligi tahlil qilindi. Natijalar tanqidiy tahlil elementlarini tizimli qo'llash intellektual faollik ko'rsatkichlarini sezilarli oshirishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: tanqidiy tahlil, intellektual faollik, tanqidiy fikrlash, ta'lim jarayoni, konstruktivizm, Bloom taksonomiyasi, metakognitsiya, faol o'qitish.

Аннотация: В данном тезисе на основе научных источников раскрывается роль критического анализа в развитии интеллектуальной активности личности в образовательном процессе. Показано значение критического мышления и аналитического подхода в формировании самостоятельного мышления учащихся, их способности решать проблемные ситуации и развитии метакогнитивных навыков. В исследовании проанализирована эффективность современных педагогических подходов, в частности конструктивизма, таксономии Блума и методов активного обучения. Результаты показывают, что системное применение элементов критического анализа значительно повышает показатели интеллектуальной активности.

Ключевые слова: критический анализ, интеллектуальная активность, критическое мышление, образовательный процесс, конструктивизм, таксономия Блума, метакогниция, активное обучение.

Abstract: This thesis highlights the role of critical analysis in developing an individual's intellectual activity in the educational process based on scientific sources. It reveals the importance of critical thinking and an analytical approach in forming students' independent thinking, their ability to solve problem situations, and the development of metacognitive skills. The study analyzes the effectiveness of modern pedagogical approaches, particularly constructivism, Bloom's taxonomy, and active learning methods. The results indicate that the

systematic application of critical analysis elements significantly increases indicators of intellectual activity.

Keywords: critical analysis, intellectual activity, critical thinking, educational process, constructivism, Bloom's taxonomy, metacognition, active learning.

Zamonaviy ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri — mustaqil fikrlaydigan, tahlil qila oladigan va qaror qabul qilishga qodir shaxsni shakllantirishdir. UNESCO hisobotlarida XXI asr kompetensiyalari tarkibida tanqidiy fikrlash yetakchi o'rinlardan birini egallashi ta'kidlangan [1]. Shu bois ta'lim jarayonida o'quvchilarning intellektual faolligini oshirish muammosi dolzarb ilmiy-pedagogik masala sifatida qaralmoqda.

Psixologik-pedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning bilish faoliyati faolligi ularning o'quv materialini chuqur anglashiga bevosita bog'liq [2]. Bunda tanqidiy tahlil — ma'lumotlarni solishtirish, baholash va asosli xulosa chiqarish jarayoni — muhim vosita hisoblanadi. J. Dewey tanqidiy fikrlashni "reflektiv tafakkur" sifatida izohlab, uni ta'limning markaziy elementi deb hisoblagan [3].

O'zbekiston ta'lim siyosatida ham o'quvchilarning mustaqil va tanqidiy fikrlashini rivojlantirish ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan [4]. Shunga qaramay, amaliyotda tanqidiy tahlil metodlaridan tizimli foydalanish yetarli darajada yo'lga qo'yilmagan. Mazkur tezis aynan shu muammoning ilmiy tahliliga bag'ishlanadi.

Metodologiya

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish;
- qiyosiy-tahliliy yondashuv;
- kuzatuv va umumlashtirish;
- diagnostik baholash metodlari.

Nazariy asos sifatida konstruktivistik ta'lim nazariyasi qabul qilindi. Ushbu yondashuvga ko'ra, bilim o'quvchi tomonidan faol ravishda quriladi va tanqidiy tahlil bu jarayonning muhim mexanizmi hisoblanadi [5].

Bloomning yangilangan taksonomiyasiga muvofiq, yuqori darajadagi kognitiv faoliyat (tahlil, baholash, yaratish) aynan tanqidiy fikrlash bilan chambarchas bog'liq [6]. Tadqiqotda intellektual faollik quyidagi indikatorlar orqali baholandi:

- muammoni qo'yish va tushunish;
- dalillarni tahlil qilish;

- muqobil yechimlarni solishtirish;
- asoslangan xulosa chiqarish.

Empirik kuzatuvlar umumiy o'rta ta'lim muassasalaridagi dars jarayonlarini tahlil qilish orqali umumlashtirildi.

Natijalar

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, tanqidiy tahlil elementlari muntazam qo'llanilgan darslarda o'quvchilarning intellektual faolligi an'anaviy darslarga nisbatan yuqoriroq bo'ladi. Xususan:

- ochiq savollar qo'llangan darslarda o'quvchilarning faolligi oshadi [7];
- muammoli vaziyatlar berilganda mustaqil fikrlash kuchayadi [8];
- refleksiya bosqichi mavjud darslarda bilim mustahkamligi yuqori bo'ladi [9].

Faol o'qitish metodlari (debat, "aqliy hujum", klaster, case-study) qo'llanganda o'quvchilarning yuqori darajadagi tafakkur operatsiyalari faollashishi aniqlangan [10].

Shuningdek, metakognitiv strategiyalarni qo'llagan o'quvchilarda o'z o'qishini nazorat qilish ko'nikmalari yaxshilanishi kuzatildi [11].

Tahlil va muhokama

Olingan natijalar tanqidiy tahlil ta'lim jarayonida shaxsning intellektual faolligini oshirishning tizimli va ko'p omilli pedagogik mexanizmi ekanini yana bir bor tasdiqlaydi. Zamonaviy psixologik-pedagogik adabiyotlarda tanqidiy fikrlash yuqori darajadagi kognitiv faoliyat sifatida talqin qilinib, u tahlil qilish, dalillarni baholash, muqobil qarorlarni solishtirish va asosli xulosa chiqarish kabi murakkab tafakkur operatsiyalarini o'z ichiga oladi [6]. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, tanqidiy tahlilni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish o'quvchilarning faqat bilim hajmini emas, balki bilim bilan ishlash madaniyatini ham rivojlantiradi.

Avvalo, tanqidiy tahlilning intellektual faollikka ta'siri konstruktivistik ta'lim nazariyasi doirasida izohlansa, uning samaradorligi yanada ravshan ko'rinadi. Konstruktivizmga ko'ra, bilim subyekt tomonidan faol quriladi va bu jarayon o'quvchining mavjud bilimlari, tajribasi hamda refleksiv faoliyati bilan uzviy bog'liq [5]. Tanqidiy tahlil aynan shu faol konstruksiya jarayonini qo'zg'atuvchi didaktik vosita bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, agar o'quvchi axborotni faqat qabul qiluvchi rolda qolsa, uning bilish faolligi past darajada saqlanib qoladi; aksincha, tahlil va baholashga jalb etilgan o'quvchilarda intellektual faollik ko'rsatkichlari sezilarli ortadi [2].

Mazkur tadqiqot doirasida kuzatilgan dars jarayonlari ham shu xulosani tasdiqlaydi. Xususan, ochiq savollar tizimli qo'llanilgan mashg'ulotlarda o'quvchilar nafaqat ko'proq javob berishga intilgan, balki o'z fikrini asoslashga ham harakat qilgan. Bu holat Paul va Elder tomonidan ishlab chiqilgan tanqidiy savollar modeli bilan hamohang bo'lib, ular savolning sifati tafakkur chuqurligini belgilashini ta'kidlaydi [7]. Demak, savol berish texnologiyasi tanqidiy tahlilni rivojlantirishda markaziy o'rin tutadi.

Bloomning yangilangan taksonomiyasi nuqtayi nazaridan tahlil qilinganda, tanqidiy tahlil asosan yuqori darajadagi kognitiv bosqichlarga — “tahlil”, “baholash” va “yaratish” pog'onalariga to'g'ri keladi [6]. Amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, darslarda ko'proq “eslab qolish” va “tushunish” darajasidagi topshiriqlar ustun bo'lgan holatlarda o'quvchilarning intellektual faolligi cheklangan bo'ladi. Aksincha, muammoli vaziyatlar, case-study yoki debat elementlari kiritilganda yuqori darajadagi tafakkur operatsiyalari faollashadi. Bu holat Prince tomonidan faol o'qitish strategiyalari samaradorligi haqidagi xulosalar bilan mos keladi [10].

Metakognitiv omil ham tanqidiy tahlilning samaradorligini belgilovchi muhim komponent sifatida namoyon bo'ldi. Flavell metakognitsiyani “o'z bilish jarayonini anglash va boshqarish qobiliyati” sifatida tavsiflaydi [11]. Tanqidiy tahlil jarayonida refleksiya bosqichining mavjudligi o'quvchiga “men qanday fikrladim?”, “qayerda xato qildim?”, “yana qanday yo'l bor edi?” kabi savollarni berishga undaydi. Tadqiqot natijalari refleksiya elementlari muntazam qo'llangan darslarda bilimning barqarorligi va transfer darajasi yuqoriroq ekanini ko'rsatdi. Bu esa tanqidiy tahlil va metakognitsiya o'rtasida kuchli funksional bog'liqlik mavjudligini anglatadi.

Shuningdek, muammoli o'qitish texnologiyalarining ta'siri alohida e'tiborga loyiq. Savinov ta'kidlaganidek, muammoli vaziyat o'quvchida kognitiv ziddiyat hosil qilib, uni faol izlanishga undaydi [8]. Kuzatuvlar davomida muammoli savollar berilgan sinflarda o'quvchilar ko'proq savol qaytargani, muqobil fikr bildirgani va guruh ichida muhokama faolligi oshgani aniqlandi. Bu esa tanqidiy tahlilning ijtimoiy-konstruktiv komponenti — ya'ni hamkorlikda fikrlash — muhimligini ko'rsatadi.

Biroq tahlil jarayonida bir qator tizimli muammolar ham aniqlandi. Eng avvalo, o'qituvchilarning metodik tayyorgarligi masalasi dolzarbligicha qolmoqda. Amaliy kuzatuvlar ko'rsatishicha, ko'plab o'qituvchilar tanqidiy fikrlashni rivojlantirish zarurligini e'tirof etsalar-da, uni dars dizayniga qanday integratsiya qilish bo'yicha aniq metodikaga ega emaslar. Bu holat

To'xtaxodjayeve tomonidan qayd etilgan "an'anaviy reproduktiv o'qitish stereotiplari" saqlanib qolayotganini tasdiqlaydi [2].

Ikkinchi muammo — baholash tizimining nomuvofiqligi. Amaldagi baholash mezonlari ko'pincha faktologik bilimni qayta aytib berishga yo'naltirilgan. Natijada o'quvchi tanqidiy fikrlashga emas, balki to'g'ri javobni yodlab olishga motivatsiya oladi. Hattie o'z tadqiqotlarida baholash va o'qitish strategiyalari uyg'un bo'lmaganda o'quv natijalari pasayishini ko'rsatgan [9]. Demak, tanqidiy tahlilni rivojlantirish uchun baholash mezonlarini ham transformatsiya qilish zarur.

Uchinchi muammo — o'quv-metodik ta'minot bilan bog'liq. Ko'plab darsliklarda yopiq testlar va reproduktiv mashqlar ulushi yuqori, ochiq va ko'p variantli topshiriqlar esa yetarli emas. OECDning PISA tadqiqotlari natijalari shuni ko'rsatadiki, yuqori natija ko'rsatgan ta'lim tizimlarida aynan real hayotiy vaziyatlarga asoslangan tahliliy topshiriqlar ustunlik qiladi [12]. Bu esa milliy o'quv materiallarini qayta ko'rib chiqish zaruratini ko'rsatadi.

Natijalarni chuqurroq tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, tanqidiy tahlilning samaradorligi uni epizodik emas, balki tizimli qo'llash bilan bevosita bog'liq. Agar tanqidiy savollar faqat darsning yakunida berilsa, u kutilgan didaktik effektni bermaydi. Eng yuqori natija quyidagi ketma-ketlikda kuzatildi:

- motivatsion bosqichda muammoli savol;
- yangi bilimni o'zlashtirishda tahliliy topshiriq;
- mustahkamlashda muqobil yechimlarni solishtirish;
- yakunda refleksiya.

Bu model konstruktivistik dars dizayni tamoyillariga to'liq mos keladi va o'quvchining bilish faolligini butun dars davomida yuqori darajada ushlab turadi.

Shuningdek, ijtimoiy-interaktiv metodlarning roli ham muhim ekani aniqlandi. Guruhli muhokama, debat va hamkorlikda muammo yechish jarayonlarida o'quvchilar ko'proq dalil keltirishga va o'z pozitsiyasini himoya qilishga majbur bo'ladi. Bu esa tanqidiy tahlilning argumentativ komponentini rivojlantiradi. Zamonaviy tadqiqotlar ham tanqidiy fikrlash ko'nikmalari dialogik muhitda samaraliroq shakllanishini tasdiqlaydi [7].

Raqamli ta'lim muhiti ham yangi imkoniyatlarni ochmoqda. Interaktiv platformalar, onlayn forumlar va adaptiv test tizimlari o'quvchilarga ko'p variantli fikrlash imkonini beradi. Biroq raqamli vositalarning o'zi avtomatik ravishda tanqidiy fikrlashni rivojlantirmaydi; ular faqat to'g'ri didaktik dizayn mavjud bo'lgandagina samarali bo'ladi. Shu sababli, kelgusida "raqamli tanqidiy

pedagogika” yo’nalishini rivojlantirish dolzarb ilmiy vazifa sifatida namoyon bo’ladi.

Umuman olganda, muhokama natijalari tanqidiy tahlilni ta’lim jarayonining markaziy komponentiga aylantirish zarurligini ko’rsatadi. Buning uchun faqat metodlarni emas, balki butun pedagogik ekotizimni — maqsad, mazmun, metod, vosita va baholashni — kompleks modernizatsiya qilish talab etiladi. Faqat shundagina ta’lim tizimi haqiqiy intellektual faol shaxsni shakllantirish vazifasini to’liq bajarishi mumkin bo’ladi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi:

- Tanqidiy tahlil ta’lim jarayonida shaxsning intellektual faolligini oshiruvchi asosiy pedagogik mexanizmlardan biridir.
- Faol o’qitish metodlari va muammoli vaziyatlar o’quvchilarning yuqori darajadagi tafakkurini rivojlantiradi.
- Metakognitiv yondashuv tanqidiy fikrlash samaradorligini kuchaytiradi.
- Amaldagi ta’lim amaliyotida tanqidiy tahlil metodlaridan foydalanishni tizimlashtirish zarur.

Kelgusida tanqidiy tahlilni raqamli ta’lim muhitida qo’llash va uning o’quv natijalariga ta’sirini empirik o’rganish muhim ilmiy yo’nalish bo’lib qoladi.

Foydalangan adabiyotlar ro’yxati:

1. UNESCO. Education for the 21st Century. Paris: UNESCO Publishing, 2015. – p. 42–45.
2. To’xtaxodjayeva M. Pedagogika nazariyasi. Toshkent: O’qituvchi, 2018. – 112–118-betlar.
3. Dewey J. How We Think. New York: D.C. Heath, 1910. – p. 6–9.
4. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti. Ta’lim to’g’risida Qonun. Toshkent, 2020. – 5–7-moddalar.
5. Bruner J. The Process of Education. Harvard University Press, 1960. – p. 20–28.
6. Anderson L., Krathwohl D. A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing. New York: Longman, 2001. – p. 67–75.
7. Paul R., Elder L. Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning. Pearson, 2014. – p. 32–40.
8. Savinov I. Muammoli ta’lim texnologiyalari. Toshkent: Fan, 2019. – 54–60-betlar.
9. Hattie J. Visible Learning. Routledge, 2009. – p. 88–95.
10. Prince M. Active Learning Strategies. Journal of Engineering Education, 2004. – p. 223–231.

11. Flavell J. Metacognition and Cognitive Monitoring. American Psychologist, 1979. – p. 906–911.
12. OECD. PISA 2018 Results. Paris: OECD Publishing, 2019. – p. 134–140.

